

ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПОДХОДИ В СОЦИАЛНО-СЕКСУАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ НА УЧЕНИЦИ И МЛАДЕЖИ С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДАНЯ

Емануела Стоилова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DOI: 10.54664/INBN6655

Резюме. Настоящата студия има теоретичен характер и представя практически насоки за социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания. Засяга ключовата роля на общуването при тази група ученици, както и работата с техните родители и учители. Използван е методът Case study, за да се представят конкретни случаи, които са добри педагогически практики за обучение на ученици и младежи с множество увреждания по темите – благоприличие, правилно докосване и лични граници, както и сексуално насилие. Разгледана е и темата за насилието в контекста на социално-сексуалното обучение на тази специфична група ученици и младежи.

За да се осигури успех при предоставянето на социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания е необходим цялостен подход, това може да отнеме повече време, но осигурява успех при предоставяне на подкрепата.

Ключови думи: *социално-сексуално, обучение, множество увреждания, педагогически подходи, работа с родители, работа с учители, насилие.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Социално-сексуалното обучение на ученици с множество увреждания е критична област, която засяга фундаментални човешки права и личната безопасност. Сексуалното развитие е процес, който започва от раждането и продължава през целия живот, независимо от наличието на физически или интелектуални дефицити. Липсата на адекватна подготовка и системно обучение поставя тази група в състояние на екстремна уязвимост към насилие и социална изолация. В основата на успешната подкрепа стои „тоталната комуника-

ция“, която позволява на учениците да изразяват нуждите си и да отстояват своите граници.

МЕТОДОЛОГИЯ

• **Цел на изследването:** Да се представят и теоретично обосноват съвременни педагогически подходи за социално-сексуално обучение, насочени към подобряване на качеството на живот и личната безопасност.

• **Задачи:**

1. Анализ на ролята на комуникацията като база за обучение.
2. Изследване на функциите на семейството и учителите в образователния процес.
3. Апробиране на практически стратегии чрез метода „изследване на случай“ (*Case study*).

• **Предмет на изследването:** Педагогическите методи за формиране на социално приемливо поведение, лични граници и умения за самозащита.

РЕЗУЛТАТИ

Общуването в контекста на социално-сексуалното обучение

Едно от най-важните неща в социално-сексуалното обучение е учениците и младежите с множество увреждания да се научат да общуват по начин, който отговаря на техните способности, за да могат да кажат или покажат на близките си, ако са били наранени или сексуално малтретирани. Ето защо ние вярваме, че децата с множествени увреждания трябва да се научат да общуват с желание, да бъдат чувствителни към посланията, предавани в тона на гласа и езика на тялото и да предоставят възможности на детето да общува с различни хора в различна среда.

Комуникацията помага на детето да развие много области от своите знания, като социални умения, когнитивни умения и умения за самообслужване. Комуникационната система трябва да включва начин за предаване на съобщение (изразяване) и получаване на съобщение (разбиране). Много е важно всеки, който общува с детето, да знае как то изпраща и получава съобщения.

Настоящата студия има теоретичен характер и представя практически насоки за социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания. Използваният метод е „изследване на отделен случай“ (*Case study*), за да се представят конкретни случаи, които са добри педагогически практики за обучение на ученици и младежи с множество увреждания по темите – благоприличие, правилно докосване и лични граници, както и сексуално насилие. Анализът, който е направен при отделните случаи е качествен и има описателен характер.

По данни на Министерството на образованието и науката за учебната 2023/2024 година общият брой на децата със специални образователни потребности в детските градини и училищата в България е около 25 000. Близко

15 000 от тях са деца с множество увреждания, с детска церебрална парализа, сензорни затруднения, разстройство от аутистичния спектър – състояния, при които вербалното общуване с другите е затруднено или ограничено. За да се научат невербалните деца да общуват и да се изразяват са им необходими помощни средства за допълваща и алтернативна комуникация. Те варират от книги и химикалки, подпомагащи общуването, до сложни устройства за синтезиране на говор. Всички те дават възможност на невербалните деца да общуват свободно.

Все повече специалисти по развитие на речта при деца с множество увреждания и сляпоглухи се интересуват от понятието „разговор“. Какъв е разговорът за деца с ограничени езикови умения? Често разговорът е това, към което всъщност се стремим, когато казваме, че искаме да подобрим комуникационните или езиковите умения на децата с увреждания. Според Van Dijk (1987) разговорът може да се определи като диалог между двама души, състоящ се от множество редувания, балансирани между партньорите около тема или споделени интереси. Често се смята, че думите са това, което използваме, за да изразим себе си в разговор. Но всъщност можем да отговорим с действие, предмет, изражение на лицето, движение. Разговорът се различава от другите видове комуникативно взаимодействие, защото се фокусира върху споделянето на обща тема, а не върху съобщаването на конкретни нужди и желания, даването или следването на инструкции. Van Dijk (1987) счита, че този тип взаимодействие с деца с комуникативни проблеми трябва да включва:

- Последователно редуване, при което детето и възрастният участват в дейности с или без предмети;
- След детето кой има водеща роля в зависимост от интереса и вниманието към предметите?
- Атмосфера на игра, в която възрастният и детето се наслаждават на времето, прекарано заедно;
- Моделиране на комуникация с цел „коментиране“, „описване“ или „искане на информация“.

Van Dijk също отбелязва, че „разговорът“ може да се проведе на всички нива, дори с деца с недоразвита или липсваща реч. Децата трябва да научат, че понякога общуваме просто, за да се забавляваме заедно и че това забавление е част от комуникативното ни поведение. Тези „разговори“ естествено водят детето до овладяване на по-функционални умения като искане, избор и коментар.

Децата с множество увреждания имат широк спектър от поведенчески реакции, които са основа за бъдещо общуване. Те възприемат и възпроизвеждат информация по уникален начин, в зависимост от своите способности и навици. Децата с говорни увреждания трудно разбират разговори за неща, които са се случили преди или предстои да се случат. За да развиете това чувство, човек трябва да започне с разговори, тясно свързани с текущия опит.

При обучението на тези деца се използват всички достъпни за тях форми и начини на общуване и обединяването им в една обща система. Този подход се нарича „тотална комуникация“ и използва различни методи и инструменти, за да помогне на детето да овладее възможно най-широк набор от комуникационни умения, доколкото е възможно. При подхода на тоталната комуникация не може да се говори за „добри“ и „лоши“ начини на комуникация – всички те са подходящи, стига да постигат целта на комуникацията (Стоилова, 2026).

Van Dijk дори подчертава значението на „отчитането и обсъждането на събития“, както и изграждането на модели за очакване и очакване, чрез използването на познати, повтарящи се дейности, като по този начин позволява на детето с множество увреждания да „говори“ за миналото, настоящето и бъдещето.

Трябва да се отбележи, че развитието на комуникационните умения е в основата на формирането на всички детски навици. Ето защо общуването заема централно място в индивидуалната учебна програма на всеки един ученик и младеж с множество увреждания и сляпоглухота.

Въз основа на всичко изложено дотук, ще насочим вниманието към една твърде деликатна област, която все още у нас е слабо разработена – социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания, включително сляпоглухи. Първите публикации, посветени изцяло на тази тема в нашата специална литература, са направени от Стоилова (2021). Социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания е тема, която предизвиква много дискусии, както сред професионалната общност, така и сред обществото като цяло. Като общество продължаваме да не се чувстваме комфортно по отношение на сексуалността и уврежданията. Хората имат различни представи за сексуалността, оттам произтичат и редица недоразумения и грешни очаквания, свързани със социално-сексуалното развитие и възпитание на учениците и младежите с множество увреждания. Всичко това налага да се обогати педагогическият опит в тази област и да се предложат съвременни образователни подходи по социално-сексуално обучение за ученици и младежи с множество увреждания (Стоилова, 2021).

След направено онлайн проучване сред 20 учители на ученици с множество увреждания от цялата страна (Стоилова, 2021) върху темата за началото на започване на социално-сексуалното обучение за учениците с множество увреждания – най-голям процент от интервюираните учители смятат, че социално-сексуалното обучение трябва да започне след като възникнат проблеми или индикации, че ученикът започва да изпитва сексуални нагони и интереси. Всъщност тогава е твърде късно. Социално-сексуалното развитие и възпитание започва с раждането. Игнорирането на неподходящо социално-сексуално поведение също се учи – по този начин показваме на ученика с множество увреждания, че ако след демонстриране на това поведение не предприемаме действия, тогава всичко е наред и той може да продължи с неподходящото си поведение (Стоилова, 2021).

Има много митове и заблуди, свързани със сексуалността и социално-сексуалното развитие на хората с увреждания. Някои от тях са обобщени от Цветкова – Арсова (2015): „Това са безполови лица; Ако учениците с множество увреждания имат социално-сексуални проблеми, те са резултат от техните увреждания; социално-сексуалното обучение се разглежда само когато възникне проблем с поведението, свързани със социално-сексуалното развитие; за ученици с множество увреждания проблемите, свързани със сексуалността, възникват по-късно от обикновено“.

Важно е да се запомни, че младежите и възрастните с множество увреждания, както всички останали хора, имат сексуални нужди. Голяма част от бъдещето на тази група деца може да е несигурно, но това, което е сигурно е, че те винаги ще бъдат мъж или жена. Като родители и учители ние носим отговорност да откликнем на нуждите на учениците и младежите с множество увреждания, за да станат сексуално компетентни, защото тяхната сексуалност е нещо, по което те определено са еднакви с хората без увреждания. Наше задължение като специалисти е и да опознаем техните нужди в тази област, както и да им предоставим необходимата подкрепа и обучение (Стоилова, 2021).

За предоставяне на подходящо социално-сексуално обучение на ученик с множество увреждания са необходими ясни правила, конкретни указания, както и подходящо практическо обучение за училищния персонал и семейството – тези условия са фундаментът, който служи като сигурна основа, за да се изгради доверие между семейството и образователната институция, предоставяща обучението.

Познаването на особеностите в развитието и в комуникацията на детето или ученика с множество увреждания помага значително на неговите учители, родители, терапевти и други лица от прякото му обкръжение, за да извършат адекватно и стойностно оценяване на способностите и възможностите му, както и да планират и проведат най-подходящото и значимо социално-сексуално обучение за него.

Роля на родителите и семейството, свързана със социално-сексуалното обучение на учениците с множество увреждания

Hearty (1994) идентифицира три подхода за изграждане на партньорства между учители и родители в обучението на деца и ученици с увреждания, които отчитат нивото на родителска активност.

1. Поддържащи (силни) родители. Те участват активно в учебни програми, а професионалистите им помагат да структурират опита от работата със собствените си деца.
2. Смяна на ролите. Този подход включва промяна на функциите между учители и родители. Родителите имат необходимия опит за работа в екип и подпомагане на обучението. Този подход е популярен при обучението на деца с тежки множествени увреждания.

3. Подготовка за съвместно участие. Ясно е, че това е най-ниското ниво на родителска активност, което означава, че усилията трябва да бъдат насочени към изграждане на умения за партньорство с професионалисти.

Ключ към успешното партньорство с родителите според Балканска и Шапкова са следните характеристики на това взаимодействие: „Общата цел (да се работи заедно в полза на детето), взаимното доверие и разбирателство, откритост и уважение, обща визия за резултатите, ефективна комуникация и взаимодействие, обмен на информация, съвместно обсъждане на идеи за организиране средата в дома и образователните институции, споделения опит и подкрепата (Балканска, Шапкова, 2023: 174).

Родителите могат да имат затруднения да разберат и повдигнат въпроси, свързани със сексуалното поведение на своите деца (Moss & Vlaha, 2001). Те често се чувстват объркани относно сексуалността и увреждането на техните деца с множество увреждания или сляпоглухи. В някои случаи родителите могат да мислят, че сексуалното развитие на тяхното дете ще бъде забавено или че детето може да не се развие сексуално поради своето увреждане.

Понякога родителите позволяват на своето дете поведения, които не биха позволили на дете без увреждания, тъй като е възможно те да не знаят как да предотвратят упражняването на определени неприемливи поведения от страна на детето. Освен това повечето родители трябва да полагат сериозни усилия просто за да накарат детето си да взаимодейства с околните.

Също както обществото като цяло, много родители може да имат тясно разбиране за сексуалността. Тъй като те приемат, че тяхното дете не е в състояние да има сексуални взаимоотношения, да се омъжи/ожени или възпроизвежда, те приемат, че няма нужда от физическа любов или сексуално изразяване. Родителите може да имат склонност да се фокусират върху други аспекти на сексуалността като полова идентичност, подходящо докосване, благоприличие и физическо развитие или да разглеждат детето си като различно от другите хора в тази област на развитие.

Други родители разбират, че тяхното дете ще се развие сексуално и може да търси начини за изразяване на своята сексуалност. Въпреки това те не са сигурни как да подкрепят своето дете в тази област на развитие. Една част от родителите не се чувстват комфортно да търсят помощ от специалисти, защото се срамуват да дискутират въпроси, свързани със сексуалността. Срещите за обсъждане на индивидуален учебен план на техните деца и разговорите с учители често включват различни участници, което затруднява родителите да се почувстват комфортно, за да повдигнат въпроса за сексуалното обучение. Родителите също могат да изпитват несигурност как ще бъдат третирани техните притеснения. Те имат нужда да бъдат сигурни, че техните ценности ще бъдат водещи при обучението, което се предоставя на тяхното дете. Ако училищата поемат тази задача, трябва да се има предвид, че на родителите трябва да се осигури контрол на информацията и как тя ще бъде представена.

Едно от най-големите притеснения на родителите е свързано със сексуални злоупотреби с тяхното дете (Moss & Vlaha, 2001). Някои родители се страхуват, че с тяхното дете може да бъде злоупотребено и то няма да бъде в състояние да им каже какво се е случило. Други се страхуват, че тяхното дете ще бъде обвинено в сексуална злоупотреба или непристойно поведение спрямо други. В действителност, някои от действията на детето действително могат да се приемат като посегателство от правна гледна точка, особено когато детето стане възрастен. Също така много родители осъзнават, че те самите могат да бъдат уязвими спрямо обвинения за сексуално посегателство, когато тяхното дете проявява сексуално поведение. Едно такова обвинение, дори недоказано, може да нанесе неизмерими щети на семейството и детето. Затова родителите трябва винаги да моделират начина, по който искат другите да се отнасят към тяхното дете. Не бива да учат детето си да се съгласява с всичко и да учат другите да използват уместно поведение спрямо тяхното дете.

Родителите на всички деца със специални образователни потребности, включително тези с множество увреждания, играят съществена роля в обучението на децата си. Работата с родителите и включването им в процеса на планиране на образователния процес, както и в самото обучение, като равноправни партньори и участници, вече не е само желание и мечта, а предпоставка за успешно планиране, адекватно оценяване и подходящо образование.

Множество изследвания през последните години се занимават с въпроса за „особената власт на родителите“ в обучението на деца с увреждания. И това наистина е така, защото те са тези, които познават децата си по-добре от всеки друг и прекарват най-много време с тях, но те са тези, които носят най-голямата отговорност и най-голямо влияние върху развитието и напредъка на своето дете.

Грижата за сексуалното здраве на детето или младежа с множество увреждания е от много важно значение и по тази причина родителите трябва да бъдат осведомени за законодателството, относно сексуалното здраве на тяхното дете, с осигуряване контрол на раждаемостта, и бременност. Родителите трябва да дискутират притесненията си с лекаря на младежа и да планират неговите или нейните нужди сега и в бъдеще. При правенето на избори относно сексуалното здраве на тяхното дете, родителите могат да се възползват от дискутиране на своите притеснения с други родители и специалисти от медицинските, правните и образователните общности. Те трябва да се борят за качествени програми за здравно възпитание, както и за правото на детето да има добра грижа за сексуалното си здраве.

Успешни форми за комуникация между родителите на ученици и младежи с множество увреждания могат да бъдат родителски семинари, родителски уикенди и пр, в които наред с други проблеми, да бъде засягана и разглеждана важността и на тази проблематика. Формите на подготовка на родителите трябва да се основават на партньорство между специалистите и семейството (Радулов, 2023). Най-популярната групова форма за подготовка на родителите

са родителските семинари, които биват краткосрочни: 1-2 дни, дългосрочни: 1-2 месеца и перманентни (Радулов, 2023).

Насилието в контекста на сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания

През 2021 г. УНИЦЕФ завърши голямо изследване, което за пръв път дава пълна картина на проблема с насилието над децата в България. Резултатите показват, че всяко второ дете (47%) е преживяло някаква форма на насилие до 18-годишна възраст, като емоционалното насилие е най-често срещаният вид насилие (45,9%), последвано от физическо насилие (31,2%), сексуално насилие (15,6%) и пренебрегване (10,5%). Насилието най-често се наблюдава сред децата в училище (38,3%), следвано от това в общността (37,6%) и у дома (30,9%). Всяко трето дете (34,8%) посочва, че се чувства в опасност у дома, в училище или в общността. Децата и младите хора, преживели насилие или пренебрегване, и тези от тях, които се чувстват в опасност, имат много по-ниско ниво на благосъстояние в сравнение с останалите деца. При децата, преживели една форма на насилие, е установена силно изразена взаимна зависимост с преживяването на други видове насилие. 13% съобщават, че са били жертви на емоционално, физическо и сексуално насилие.

Една от най-трудните теми за обсъждане в сексуалното обучение е сексуалното насилие. Тази тема също е и една от най-важните. Има две области на уязвимост за дете или млад човек с множество увреждания и значителни интелектуални затруднения. Първият – и най-големият страх на родителите е синът или дъщеря им да не станат жертва на сексуален насилник. Вторият е, че техният син или дъщеря ще бъдат възприемани като сексуални насилници или ще се държат по начин, който кара другите да мислят, че сексуално малтретират някого (Moss & Blaha, 2001).

Програмите за ученици с множество увреждания трябва да вземат предвид специфичните трудности, които тези деца срещат. Поради специфичните когнитивни проблеми на учениците, специалистите трябва да работят с конкретни ситуации, на малки стъпки, с повторение и да се обръща внимание на прилагането на преподаваните неща на практика в различни ситуации. Цялата общност около децата също трябва да бъде включена в тези програми. Освен това всичко това трябва да бъде осигурено в поддържащ, стимулиращ и структуриран контекст (Wissink, Vugt, Moonen, Stams, Hendriks, 2014).

Различни проучвания в световен мащаб показват, че много случаи на сексуално насилие над деца и младежи с множество увреждания не се съобщават от самите жертви, но също така не се съобщават и от техните родители или доставчици на социални грижи. Това трябва да се има предвид и при тълкуването на статистиката. Когато се прави доклад, в много случаи изглежда изключително трудно да се докаже, че това наистина е „сексуално насилие“. Тази ниска доказателствена сила, в повечето случаи е свързана с липсата на експерти, като лекари, психолози, психиатри и полицейски служители, които

са обучени да използват специфични техники, които са необходими, за да се говори за насилие при деца и младежи с множество увреждания и сляпоглухота. Следователно професионалистите трябва да бъдат специално обучавани да общуват с тази специфична група деца и младежи, да избягват техники, които водят до неточни отговори и да ги заменят с техники, които водят до по-надеждни и убедителни разговори с по-силна доказателствена сила (Karperman & Kelly, 2013).

Освен това има още много да се научи за сексуалното развитие и сексуалното поведение на децата с множество увреждания. Особено в групата на децата с леко разстройство на интелектуалното развитие е трудно да се разграничи поведението, обозначено като „злоупотреба“, от поведението, което е част от техния репертоар за игра и от тяхното експериментиращо поведение. Необходима е повече информация за правилното очертаване на поведението (Wissink, Vugt, Moonen, Stams, Hendriks, 2014).

Повечето проучвания за сексуално насилие над деца и младежи с множество увреждания са количествени по природа. Качественото изследване би могло да предостави повече информация за ситуацията на самото насилие, за това какво се е случило, за това как е започнало насилието и за развитието оттам, за това как децата съобщават, че са били подложени на натиск или съблазнени или, с други думи, за това как е могло да се случи насилието. Тези качествени описания биха могли да предоставят допълнителна представа за това как сексуалното насилие над деца с множество увреждания може да бъде предотвратено по-добре в бъдеще като ключова роля тук има правилният начин на комуникация с тях. „Изследванията ни казват, че ако едно дете има интелектуално нарушение, то е от три до пет години пъти по-вероятно да бъде сексуална жертва, отколкото всеки друг член на която и да е друга група. Тук точната статистика не е важна, но трябва да сте наясно с това, че почти всяка злоупотреба се е случила на уж безопасни места за хора с увреждания, извършени от онези хора, за които се предполага, че са безопасни хора. Самите местата, където се очаква да бъдат защитени, са били местата, където е станало насилие и самите хора, които очакват да бъдат защитници, са били хората, които са извършили злоупотребата“ (Schwier & Hingsburger, 2000).

Най-добрата защита за повечето хора с множество увреждания идва от бдителността и подкрепата на доверени членове на семейството, приятели и професионалисти. Бдителността и подкрепата са ключът към тяхната безопасност. Когато знаем историята на хората, които имат достъп до детето или младежа с множество увреждания, това е важна стъпка в предотвратяването на сексуално насилие. Това включва професионалисти и учители, които работят директно с детето, както и такива с ограничен достъп, като служител на кафене, шофьор на автобус и т.н.

Много често родителите се страхуват, че детето им ще стане жертва на сексуално насилие. И това е разбираемо, защото от една страна те трябва да допускат различни хора в живота на своето дете с множество увреждания –

като педагози и доставчици на социални услуги, а от друга страна искат да го предпазят от тези, които биха искали да го използват.

Ето някои препоръки, които могат да бъдат направени към хората, които имат достъп до дете или млад човек с множество увреждания, за да го предпазят от възможно сексуално насилие (Moss & Blaha, 2001):

- Познаване на произхода на хората, които общуват или имат достъп до детето/младежа с множество увреждания;
- Ограничаване на достъпа на случайни хора като служител в кафене, шофьор на училищен автобус, санитарен служител и др. на детето/младеж с множество увреждания;
- Провеждане ако е необходимо на специализирани проверки на част от персонала на училището/програмата, в която се обучава детето/младежът с множество увреждания или разследване за наличие на криминални прояви на всички лица, които имат пряк достъп до детето/младежа с множество увреждания.
- Родителите не трябва да се притесняват за безопасността на детето си, затова е добре да потърсят информация от ръководството на училището или програмата, по която обучават детето/младежа, дали са извършвани подобни специфични проверки на служители.

Тези превантивни мерки са важна стъпка в предотвратяването на сексуално насилие срещу деца/младежи с множество увреждания. Защото единствената реална защита за децата и младежите с множество увреждания идва от бдителността на техните родители, както и от вниманието и действията на хората, които работят с тях. А когато става въпрос за сексуално насилие, този проблем засяга всички, които са част от живота на детето или младежа с множество увреждания .

Понякога сексуалното насилие може да не се възприема като отблъскващо от жертвата – децата и младежите с множество увреждания може да не приемат каквото и да е насилие като отблъскващо и всъщност може да намират контакта за източник на удоволствие. Тъй като не чувстват обществени табу-та, те може да не изпитват същите негативни емоции относно насилието като техните връстници. Понякога те са перфектната „съгласна жертва“ (Moss & Blaha, 2001).

Родителите винаги трябва да моделират начина, по който искат другите да се отнасят към детето им. Ако самите те не зачитат достойнството и благоприличието на детето, другите също може и да не го правят.

Затова родителите трябва да бъдат дискретни в дейностите, свързани с грижата и взаимодействието с детето си. Да помислят къде да се смени памперса, как да се облече детето, как да го докосват и т.н. като по този начин се моделира подхода, който искат другите да имат към него или нея. Родителите са ключът към определянето на стандарти за отношението на другите към детето. Уважавайки достойнството и благоприличието на собственото им дете те насърчават и другите да правят същото. Когато се пренебрегват принципите на

достойнство и благоприличие, родителите изпращат посланието, че човекът е по-малко ценен или може би дори по-малко човек. Това може да покаже на небалансирани и злонамерени хора, че сексуалното насилие над дете или младеж с множество увреждания не е сериозно престъпление (Moss & Blaha, 2001 г.).

Роля на учителите в обучението по социално-сексуално обучение на учениците с множество увреждания

Някои учители може да не приемат, че сексуалното обучение е приоритет за образователната институция, в която работят, тъй като учениците с множество увреждания, имат остра нужда от фокусиране върху комуникацията, концептуалното развитие, ориентиране и мобилност, функционални умения, двигателно развитие и т.н. Учителите може чувстват нужда да се фокусират върху тези по-традиционни области на обучение и често смятат, че обучението в областта на сексуалността не е приоритет. Само че, дори ако не е сигурно, че ученикът с множество увреждания ще живее независимо или ще има работа в бъдеще, е сигурно, че той или тя имат пол и ще бъдат сексуални същества. Поради тази причина сексуалното възпитание трябва да бъде приоритет за обучение.

Някои учители могат да считат, че обучението не е отговорност на училището. Често учителите вярват, че сексуалното възпитание е отговорност на семейството, а не на училището. Понякога личните нива на комфорт на учителя, неговите вярвания и ценности могат да ги възпират в тяхната способност да повдигат въпроси, свързани със сексуалността. Дори когато те се опитват да осигурят обучение, техните подходи може не винаги да са добре адаптирани да съответстват на нуждите на детето с интелектуални затруднения и други увреждания. Техните усилия може да са фокусирани върху прекратяване на поведението вместо подкрепа на детето да изрази уместно своята сексуалност. Учителите понякога смятат, че е по-лесно да игнорират поведението и въпроси относно сексуалността и това е така, когато не получават предварително обучение за преподаване на сексуално възпитание на ученици с множество увреждания и сляпоглухота.

Понякога учителите могат да не знаят как да адаптират съществуващата програма, особено за дете със сензорни увреждания и с ограничени или развиващи се лингвистични умения и ниско когнитивно развитие.

Един от най-трудните аспекти на преподаването на сексуално възпитание за този ученик е стилът на учене (Moss & Blaha, 2001). Повечето от тези ученици трябва да бъдат учени да използват реални обекти в реални житейски ситуации. Книги, видео-записи, гумени модели, анатомично точни фигури и т.н. може да нямат никакъв смисъл за тях, в допълнение, детето може да учи тактилно. За учителя може да не е комфортно да предостави тактилно адаптиран урок и той или те може да не знаят как да направят уместните адаптации за тактилно обучение.

Сексуалното обучение докосва дълбоки лични ценности и убеждения. Поради тази причина много училища нямат официални политики и процедури, а липсата им пречи на учителите да приложат сексуално обучение ученици с множество увреждания. Често учителите и служителите в училище могат да имат разбирането, че предоставянето на сексуално обучение ги прави по-уязвими на обвинения за сексуална злоупотреба. Истината е, че учителите могат да бъдат по-уязвими на тези обвинения без добре разработена политика и систематично обучение, затова е важно училищата да имат добре разработени политики и как да предоставят сексуално обучение на ученици с множество увреждания, включително за сляпоглухи.

РЕЗУЛТАТИ И ПРАКТИЧЕСКИ ПРИЛОЖЕНИЯ

Чрез анализа на три конкретни случая са изведени следните резултати и упражнения:

А. Благоприличие и „Лично пространство“ (Случаят „Михаела“)

Фокусът е върху концепцията за „точното време и правилното място“.

- **Упражнение „Моите лични места“:** Изработване на книга със снимки/рисуници на местата у дома и в училище, където е позволено уединение.
- **Практика в общността:** Посещения на обществени места (магазини, ресторанти) за упражняване на правилото, че личната хигиена и оправянето на дрехи се случват само в лични зони (тоалетни/съблекални).

Б. Лични граници и „Една ръка разстояние“ (Случаят „Андрей“)

Целта е регулиране на физическия контакт и намаляване на агресията.

- **Правило за докосване:** Обучение за привличане на внимание чрез докосване само по рамото или ръката.
- **Визуализиране на границата:** Усвояване на правилото, че социално приемливото разстояние е поне на една ръка разстояние от другия.
- **Искане на разрешение:** Ролеви игри за получаване на съгласие преди започване на комуникация.

В. Лична безопасност и превенция (Случаят „Лора“)

Изграждане на защитни механизми срещу насилие.

- **Уместно/Неуместно:** Разграничаване на видовете докосвания чрез ролеви модели.
- **Стратегия „Кажки НЕ“:** Активно практикуване на отказ и привличане на внимание (викане, сигнализиране) при усещане за заплаха.
- **Кръг на доверие:** Създаване на визуален списък с доверени възрастни, на които ученикът може да сигнализира за проблем.

Описание на конкретните случаи (Case study) на ученици с множество увреждания, при които са приложени педагогически подходи за социално-сексуално поведение.

В този параграф ще опишем три отделни случаи и три различни упражнения – по благоприличие, правилно докосване и лични граници, и сексуално насилие на ученици и младежи с множество увреждания, които са посещавали специални училища за ученици с нарушено зрение или масови училища в България, с които авторът е работил директно в класната стая и/или в чието образователно планиране е участвал.

Отделните случаи (Case studies) са на едно момче и две момичета, различни по възраст, по комбинации от увреждания и по спецификата на сексуално неприемливо поведение. Възрастовият диапазон на учениците е от 14 до 18 години, а множествените увреждания включват Разстройства на интелектуалното развитие, нарушено зрение, детска церебрална парализа, поведенчески разстройства, аутизъм и др. Направено е описание на използвания педагогически подход при всеки от отделните случаи (Case studies).

Истинските имена на учениците, описани тук са променени и използвате само малко име. По този начин се постига по-голяма близост и лична ангажираност в уроците, които се прилагат като в същото време ще се запази анонимността и поверителността на данните.

Всеки от описаните случаи има различен фокус и е използван различен педагогически подход от останалите. В случая с Михаела е включен урок по благоприличие. В случая с Андрей, урокът е за правилното докосване и личните граници. В случая с Лора говорим за сексуално насилие.

Случаят на Михаела

Михаела е на 18 години. Тя е напълно сляпа, с умерена степен на интелектуална недостатъчност и ехолалия. Има и поведенчески проблеми, които тя демонстрира, когато ѝ е отказано нещо любимо или когато не иска да изпълнява някоя от учебните задачи, заложи в индивидуалния учебен план или учебната програма. Михаела предпочита да извършва ежедневни дейности като почистване, пране и помощ в кухнята.

Любимата ѝ музика е фолклорна и винаги, когато чуе такава музика, се превъзбужда и започва да докосва гениталиите си и/или да мастурбира. Това ѝ доставя голямо удоволствие и когато бъде прекъсната, изпада в емоционална криза, от която не може да излезе дълго време. В някои от дните проблемите се задълбочават и в някои моменти агресията става опасна за останалите ученици в класа и хората около нея.

Изпробвани са редица поведенчески стратегии и терапии, но те не дават особен ефект. Когато социално-сексуалното образование беше включено в индивидуалната учебна програма на Михаела, нещата се обърнаха в положителна посока.

Започнахме с упражненията по благоприличие, като не забранихме неподходящите докосвания, а определихме подходящото време за слушане на любима музика и подходящото място (личната стая на Михаела), където тя може да се докосва.

Тези две важни неща – правилното време и правилното място, помогнаха на Михаела в рамките на няколко месеца да разбере, че има правила за благоприличие, които трябва да спазва, като същевременно няма забрана за слушане на любима музика в определено време и на определено място. Това помогна на Михаела да изгради концепция за лично пространство и уединение, както и за благоприличие. Уроците по благоприличие помогнаха на Михаела да се чувства много по-щастлива в училищната общност. Уроците по благоприличие са много полезни за нея и значително облекчават хората, които се грижат за нея.

Елементите на примерен урок по благоприличие са разработени от Moss & Blaha (2001) и са представени в Таблица 1:

Таблица 1. *Примерни упражнения по благоприличие*

ПРИМЕРЕНИ УПРАЖНЕНИЯ ПО БЛАГОПРИЛИЧИЕ: (Moss & Blaha, 2001)
1. Някои места са лични, а други не са.
2. Преобличането и нагласянето на дрехите може да се прави само на уединени места и трябва да изчакате докато не сте на такова място, за да направите тези неща.
3. Обществените и домашните пространства имат лични зони.
4. Дейности за обучение: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Накарайте ученика да направи рисунка на своите лични места у дома и направете книга. ✓ Използвайте повтарящи се реални възможности, за да научите концепцията и да акцентирате върху знака за „личен“. ✓ Идете в магазин за плодове и зеленчуци за няколко неща и посетете тоалетната, за да оправите блуза, която се е разместила. ✓ Идете в ресторант за обяд или вечеря и посетете тоалетната. ✓ Идете да пазарувате дрехи и се преоблечете в съблекалнята.
5. Търсете момент на научаване, за да акцентирате върху концепцията за уединеност в училище, у дома и в общността. Използвайте тези „засрамващи моменти“ като възможности за инструкция. Оставете спокойни, говорете за „личен“ и придвижете детето към лична зона, където да се справите с проблема.

Случаят на Андрей

Андрей е момче на 14 години. Етиологията на множеството му увреждания е ниско функционален аутизъм и слабо зрение на едното око в резултат на пигментация на ретината.

Андрей е дете, което е израснало без родители в Център за настаняване от семеен тип (ЦНСТ) и е обгрижвано от много хора. В училище той е много привързан към учителка, с която са изградили емоционална връзка, откакто той се присъедини към класа преди няколко години.

Андрей има базови комуникативни умения. Поведението му е нестабилно с внезапна смяна на настроенията – понякога приятелски, а в следващия момент има агресивни изблици. Поведението му става изключително проблематично, когато е разстроено или прекъснат по време на дейността, която извършва. Има сериозни затруднения в разбирането, изразяването и споделянето на емоциите.

Андрей не харесва един от съучениците си и понякога го удря без причина, той също така умишлено се опитва да докосне една от учителките си по гърдите в продължение на няколко месеца, а когато му се забранява да навлиза в личното пространство на другите хора, започва да разкъсва дрехите си. За да се преодолеят тези проблеми, трябва да се разработи индивидуална програма за социално-сексуално обучение, насочена към формиране на подходящи умения за допир и лични граници.

След като започнахме да изграждаме навици с Андрей с цел да се научи да иска разрешение, преди да започне да общува с някого и бяха установени точни правила, според които правилната лична граница означава да бъдеш поне на една ръка разстояние през повечето време, той значително намали неприемливото си поведение спрямо другите.

Грешката, която ние като екип открихме, беше, че започнахме да формираме подходящи умения за докосване и лични граници много късно и това отнемаше много време на Андрей да установи нови правила на поведение. Правилният подход за дете с множество увреждания е да се започне от рано, изграждането на навици, свързани с личното пространство и правилното докосване, т.е. още при постъпването му в училище.

Елементите на примерни упражнения за уместно докосване и лични граници са разработени от Moss & Vlaha (2001) и са представени в Таблица 2:

Таблица 2. *Примерни упражнения, свързани с уместно докосване и лични граници*

ПРИМЕРНИ УПРАЖНЕНИЯ ЗА УМЕСТНО ДОКОСВАНЕ И ЛИЧНИ ГРАНИЦИ: Концепции за научаване: (Moss & Blaha, 2001)
1. Имената на основните части на тялото, включително гърди и гениталии, както и „близо“, „далеч“ и „движа се“.
2. Докосване на друг човек по ръката, рамото или дланта, за да привлече неговото или нейното внимание.
3. Искане на разрешение преди да докосне някой на място, различно от дланта, ръката или рамото.
4. Някои части на тялото се докосват само на усамотено място и с разрешение.
5. Уместна лична граница означава да бъдеш поне на една ръка разстояние през повечето време.
6. Използвайте повтарящи се житейски ситуации, за да научите и засилите концепциите за уместно докосване и лични граници

Случаят на Лора

Лора е момиче на 15 години. Има вродено увреждане на мозъка и детска церебрална парализа – спастична квадри пареза и умерено разстройство на интелектуалното развитие. Лора посещава специално училище и живее в дома на родителите си с майка си, сестра си и баба си. Баща ѝ е починал. Лора има слабо развита реч, обича физическия контакт с хората и търси вниманието от близките си.

Майката на Лора е силен привърженик на философията на неврологично – развитийния подход, според който връзката родител-дете е най-важният елемент в развитието на детето. Размерът на напредъка на детето зависи от степента, в която семейството може да работи с това дете. Следователно родителите, а не специалистите, са отговорни за вземането на подходящи решения за детето. Според този алтернативен подход, въпреки че човек или дете има специални образователни потребности, това по никакъв начин не показва нивото, на което този индивид може да функционира.

Според специалисти, работещи по неврологично-развитийния подход – подобряване на функционалността може да се постигне чрез търсене на причините за проблемите, лечение на тези причини и интензивно обучение на детето с внимание към неговите силни страни, като същевременно се коригират слабостите.

Най-голямата тревога за майката на Лора е, когато порасне да не стане жертва на сексуално насилие. Лора има езикови и когнитивни дефицити, общува само с жени в семейството и според майка ѝ тя не може да разбере, че някои хора (особено мъже) могат да я наранят или че не е подходящо други хора да докосват интимните ѝ зони .

Това беше причината да включим темата за сексуалното насилие в индивидуалната програма по социално – сексуално обучение на Лора. Обучението ѝ беше дълго, но нашият екип се надяваше, че след няколко години Лора ще има умения за предотвратяване на сексуално насилие, което ще донесе както спокойствие на майка ѝ, така и по-добро качество на живот за нея.

Сексуалното насилие е тема, чието адресиране изисква сериозен и последователен подход. Това е и причината да учим учениците и младежите с множество увреждания на подходящи стратегии, свързани с личната безопасност.

Елементите на примерен упражнения за подходящи стратегии, свързани с личната безопасност са разработени от Moss & Blaha (2001) и са представени в Таблица 3:

Таблица 3. Примерни упражнения, свързани с личната безопасност

ПРИМЕРНИ УПРАЖНЕНИЯ ЗА ПОДХОДЯЩИ СТРАТЕГИИ, СВЪРЗАНИ С ЛИЧНАТА БЕЗОПАСНОСТ(Moss & Blaha, 2001)
1. Учете ученика, какво е уместно и неуместно докосване.
2. Учете ученика концепциите за лично и публично.
3. Осигурете много възможности за практикуване на умения за безопасност чрез ролева игра и опит, базиран в общността.
4. Учете детето как да привлича чуждо внимание, да крещи за помощ или да търси помощ като използва метод за комуникация, който умее най-добре.
5. Помогнете на ученика да разбере уместните лични граници и му осигурете стратегии, за да каже „не“ и „спри“.
6. Помогнете на ученика да направи списък на доверени възрастни, на които може да „каже“, ако някой го притеснява.
7. Научете го да не отива с някой сам, освен ако не одобрите.

Като родители, учители и хора, полагащи грижи за този контингент деца е необходимо да помним, че трябва да се отнасяме към човека с множество увреждания по същия начин, по който бихме се отнасяли и към човек без ув-

реждания (Moss & Blaha, 2001 г.). Защото спазването на личните граници е в основата на здравите и пълноценни взаимоотношения. Те представляват невидимата линия, която определя нашето физическо и емоционално пространство, осигурявайки ни спокойствие и сигурност. Важно е да умеем да казваме „не“ без чувство за вина. Уважението към чуждите граници е знак за емпатия и зрялост, който гради взаимно доверие. Когато пазим своето лично пространство, ние съхраняваме своята идентичност и здраве.

ДИСКУСИЯ

Резултатите показват, че основната пречка пред обучението на тази група ученици и младежи са обществените табути и страхът на родителите. Дискутира се феноменът на „съгласната жертва“ – състояние, при което поради зависимост и липса на граници, човекът с увреждане приема насилието като вид внимание. Единственият начин за противодействие е превръщането на социално-сексуалното обучение в приоритет, равен по важност на комуникативните и двигателните умения. Успехът зависи от баланса между бдителността на средата и овластяването на самия ученик.

Социално приемливото поведение се заучава с наблюдение на другите хора. Чрез наблюдение и имитиране на обикновените хора, се развиват и се формират различни модели на поведение, които са подходящи в обществото като цяло. Ученик с множество увреждания в повечето случаи е лишен от невербалните модели на поведение и език на тялото. Като допълнително усложнение, ученик със значително изоставане в развитието, може да не е в състояние да определи кое поведение е девиантно. Колкото и несправедливо да звучи, ние всички биваме оценявани според своето поведение и външен вид. За да може ученикът с множество увреждания да се интегрира колкото е възможно по-пълно в обществото, той се нуждае от научаване кое поведение е социално приемливо и кое – не.

С цел да се насърчи социално приемливото поведение, всички дейности, играчки, материали, дрехи и т.н., трябва да са съобразени с възрастта и да съответстват на тези, използвани от останалите деца. Едно дете би изглеждало по-увредено, ако използва материали, създадени за по-малки от него. С осигуряване на материали и дрехи, отговарящи на календарната възраст на детето, ще му помогнем да бъде погледнато от обществото в положителна светлина.

Всички деца трябва да бъдат учени на добри маниери и на лична хигиена, но това важи особено силно за тези, които се нуждаят от години практика, за да овладеят най-прости умения. Важно е да се помогне на учениците с множество увреждания да се научат да уважават правото на другите на лично пространство и собственост. Това е от съществено значение за постигане на независимост и помага за предпазване от нежелани ситуации. То също така помага на тази група ученици да защитават сами себе си.

Социалните умения, които се овладяват естествено от повечето деца, трябва да бъдат специално формирани у много от децата с множество увреж-

дания. Тези ученици се нуждаят от подкрепа от страна на възрастните на всички нива на социалното си развитие, от най-ранните етапи на представата за себе си до развитието на прости умения за взаимодействие и накрая до активно участие в обществения живот. Подходящите социални умения трябва да бъдат моделирани за учениците с множество увреждания на всички нива, а на самите тях следва да се дава възможност да упражняват функционалните си умения в различни условия и ситуации.

От много важно значение е като учители, родители и професионалисти, работещи с деца, ученици и младежи с множество увреждания е да ги учим на основни умения за безопасност като например кога е подходящо да заговорят непознат или да дават доброволно информация за себе си. Необходимо е да се насърчават тези ученици да развиват критично мислене към различни ежедневни ситуации като им се позволява да стигат до заключения и решения на проблеми, колкото е възможно по-самостоятелно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Социално приемливото поведение пряко влияе на начина, по който обществото възприема човека с увреждане.
- Комуникацията е превенция, затова всеки вложен час в развитие на алтернативна комуникация е инвестиция в безопасността на детето.
- Проактивност – обучението трябва да започне рано, преди появата на промени, свързани със съзряването или различни прояви на проблемно поведение.

В обобщение, ключът към пълноценната интеграция и безопасност на хората с увреждания се корени в ранната и проактивна подготовка. Изграждането на социално приемливо поведение – чрез грижа за хигиената, облеклото и маниерите – е решаващо за положителното възприятие от страна на обществото за учениците и младежите с множество увреждания. Паралелно с това, инвестицията в алтернативни форми на комуникация не е просто образователен процес, а жизненоважна превенция, която гарантира сигурността на детето. Затова обучението трябва да започне своевременно, изпреварвайки предизвикателствата на съзряването, за да се положи стабилна основа за достоен и защитен живот.

ЛИТЕРАТУРА

Балканска, Н., Шапкова, П. (2023). *Ключови умения за работа с родители на деца със специални образователни потребности*, В Специална педагогика, ред. Радулов, Вл., Ценова, Ц. УИ „Св. Климент Охридски“, С. 2023 // **Balkanska, N., Shapkova, P. (2023). Kluchovi umenia za rabota s roditeli na deca sus specialni obrazovatelni potrebnosti.**

Радулов, Вл. (2023). *Педагогика на Зрително затруднените, Второ преработено и допълнено издание*, УИ „Св. Климент Охридски“, С. 2023 // **Radoulov, V. (2023).** *Pedagogika na Zritelno zatrudnenite, Vtoro preraboteno i dopulneno izdanie.*

Стоилова, Е. (2026). *Педагогически подходи за оценяване на комуникацията при невербални ученици с нарушено зрение и множество увреждания*, ИК „СТЕНО“, Варна // **Stoilova, E. (2026).** *Pedagogicheski podhodi za ocenjavane na neverbalnata komunikacia pri neverbalni uchenici s narusheno zrenie I mnovestvo uvrejdania.*

Стоилова, Е. (2021). *Социално-сексуално обучение на ученици и младежи с множество увреждания*, сп. Специална педагогика и Логопедия, том 3, 2021 // **Stoilova, E. (2021).** *Socialno-sexualno obuchenie na uchenici s mnovestvo uvrejdania.*, sp. Specialna pedagogika i Logopedia, tom 3, 2021.

Цветкова-Арсова М. (2002). *Обучение на Зрително затруднени с множество увреждания и на сляпоглухи*, Екопринт, С. 2002 // **Tzvetkova-Arsova, M. (2002).** *Obuchenie na Zritelno zatrudneni s mnojestvo uvrejdania i sliapo gluhi.*

Цветкова-Арсова, М. (2015). *Педагогика на деца и ученици с множество увреждания*, ИК Феномен, С. 2015 // **Tzvetkova-Arsova, M. (2015).** *Pedagogika na деца I uchenici s mnovestvo uvrejdania.*

Hegarty, S. (1994). *Educating children and youth people with disabilities. Principles and the review of practice.* – In: UNESCO.

Kapperman, G., & Kelly, S. (2013). *Sex Education Instruction for Students Who Are visually impaired: Recommendations to Guide Practitioners*, Journal of Visual Impairment & Blindness, May-June, 226-230., 2013.

Kuts M., Ringoen, S. (2004). *Parchentza ot puzela na rechta i ezika* // **Кутс М.// Рингоен, С. (2004),** *Парченца от пъзела на речта и езика*, САЩ.

Krupa, C., & Esmail, S. (2010). *Sexual health education for children with visual impairments*: Journal of Visual Impairment & Blindness, 80(4), 675-680.

Miller, T. (1994). *Social/sex education for the deafblind.* New Brunswick, Canada.

Miller, T. (1999). *Social/sex education for children and youth who are deafblind.* Toronto, Canada, University of Toronto Press.

Moss, K., & Blaha, R. (2001). *Introduction to Sexuality Education for Individuals who are deaf-blind and significantly developmentally delayed.*

Schuster, C. S., (1986). *Sex education of the visually impaired child: The role of parents.* Journal of visual impairment & blindness, 80(4), 675-680.

Schuster, C. S., (1986). *Sex education of the visually impaired child: The role of parents.*

Schwier, K. M., & Hingsburger, D. (2000). *Sexuality: Your sons and daughters with intellectual disabilities.* Baltimore, Maryland. Paul H. Brooks Publishing.

Van Dijk, J. (1987). *Working with Deaf-Blind Children and Adolescents. Talking Sense, winter.*

Wissink, Vugt, Moonen, Stams, Hendriks (2014). *Sexual abuse involving children with an intellectual disability (ID): A narrative review.*

PEDAGOGICAL APPROACHES IN SOCIAL-SEXUAL EDUCATION OF STUDENTS AND YOUTH WITH MULTIPLE DISABILITIES

Emanuela Stoilova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Summary: This study is theoretical and presents a practical guideline for pedagogical approaches in the social-sexual education of students and young people with multiple disabilities. It addresses the key role of communication in this group of students, as well as working with their parents and teachers. The Case study method was used to present specific cases that are good pedagogical practices for teaching students and young people with multiple disabilities on the topics of decency, appropriate touching and personal boundaries, as well as sexual abuse. The topic of violence in the context of social-sexual education of this specific group of students and young people is also examined.

To ensure success in providing social-sexual education to students and young people with multiple disabilities, a comprehensive approach is necessary, this may take more time, but ensures success in providing support.

Keywords: *social-sexual, learning, multiple disabilities, pedagogical approaches, working with parents, working with teachers, violence.*

гл. ас. д-р Емануела Стоилова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Факултет по науки за образованието и изкуствата,
Катедра „Специална педагогика“
ORCID ID:0009-0005-7822-0008
Researcher ID (Web of Science): JXY-8354-2024
e-mail: ekstoilova@uni-sofia.bg.
